

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

این مجله براساس مجوز شماره ۲۳۷۰۸۶/۱۸/۳ مورخ ۱۳۹۵/۱۰/۲۶ از کمیسیون محترم بررسی نشریات علمی کشور، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری دارای درجه علمی می‌باشد و براساس ارزیابی سال ۱۳۹۸ کمیسیون نشریات وزارت علوم، تحقیقات و فناوری دارای درجه کیفی «ب» می‌باشد.

این مجله با مجوز تاریخ ۱۳۹۲/۱۱/۱۴ به شماره ثبت ۲۳۸۳۱ هیات نظارت بر مطبوعات و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی با روش علمی و گستره توزیع بین‌المللی در دانشکده هنر دانشگاه بیرجند منتشر می‌گردد.

صاحب امتیاز: دانشگاه بیرجند با همکاری انجمن علمی فرش ایران

مدیر مسئول: دکتر علی زارعی، استادیار دانشگاه بیرجند

سردبیر: دکتر زهرا رهبرنیا، دانشیار دانشگاه الزهراء

جانشین سردبیر: دکتر محمدعلی بیدختی، استادیار دانشگاه بیرجند

مدیر داخلی: وحیده حسامی، عضو هیأت علمی دانشگاه بیرجند

هیأت تحریریه به ترتیب حروف الفبا:

دانشیار دانشگاه تربیت مدرس	دکتر مجتبی انصاری
دانشیار دانشگاه بیرجند	دکتر حسین بارانی
دانشیار موسسه آموزش عالی علمی-کاربردی جهادکشاورزی	دکتر سیدجلال‌الدین بصام
استاد تمام دانشگاه بیرجند	دکتر محمد بهنام‌فر
استاد تمام دانشگاه الزهراء	دکتر ابوالقاسم دادور
دانشیار دانشگاه الزهراء	دکتر زهرا رهبرنیا
دانشیار دانشگاه بیرجند	دکتر اکبر شایان سرشت
استاد تمام دانشگاه آزاداسلامی	دکتر محمود طاووسی
استاد تمام دانشگاه سیستان و بلوچستان	دکتر علیرضا طاهری
دانشیار دانشگاه بیرجند	دکتر ابراهیم محمدی
استاد تمام دانشگاه تهران	دکتر حکمت‌الله ملاصالحی
دانشیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران	دکتر حسن هاشمی زرج‌آباد

ویراستار فارسی: دکتر بهارک ولی‌نیا، دکتری زبان و ادبیات فارسی

ویراستار انگلیسی: دکتر زهرا حسامی، دکتری تخصصی آموزش زبان انگلیسی

ویراستار فنی: دکتر هما مالکی، استادیار دانشگاه بیرجند

زبان انتشار نشریه: فارسی

قالب انتشار: چاپی - الکترونیکی

طراح نشانه نشریه: امیرحسین حسینی

طراح جلد و صفحه‌آرا: عالیه قاسمی

ناشر: انتشارات چهار درخت

نشانی نشریه و تلفن تماس: خراسان جنوبی، بیرجند، خیابان دانشگاه، دانشکده هنر / ۰۵۶-۳۲۲۲۷۲۲۵

شماره دفتر مجله: ۰۵۶-۳۲۲۲۷۱۷۵

پست الکترونیکی: Niamag@birjand.ac.ir

سامانه ثبت و ارسال مقالات: <http://niamag.birjand.ac.ir>

نمایه‌های پایگاه‌های اطلاعاتی:

مقالات مندرج لزوماً بیانگر نظرات این مجله نیست و مسؤولیت مقالات به عهده نویسندگان محترم است. استفاده از مطالب و تصاویر مجله با ذکر مأخذ، بلامانع است.

فهرست مقالات

- ۴ ■ مقایسه شیوه تصویرگری فرشتگان «اسرافیل، جبرئیل و میکائیل» در سه نسخه از کتاب *عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات* قزوینی زهره آقاخانزاده، علیرضا طاهری
- ۱۷ ■ مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی اواخر عصر قاجار و دوره پهلوی شهر مهاباد اسماعیل سلیمی، جمیله صلح‌جو، حسن کریمیان
- ۴۱ ■ مطالعه تحلیلی نقوش گیاهی بر آبگینه در سده پنجم و ششم هجری ایران پریسا محمدی، سیدرضا حسینی
- ۵۴ ■ مقایسه تطبیقی - تحلیلی نقش سفالینه بر دیوارنگاره‌های دوره صفویه با سفال‌های این دوره با تمرکز بر نقوش کاخ چهلستون اصفهان محمد اسماعیل اسمعیلی جلودار، یوسف قاسمی قاسموند
- ۷۱ ■ بررسی الگوهای تزیینی و روند آرایه‌های معماری بناهای دشت بر خوار در دوره اسلامی عباسعلی احمدی
- ۸۸ ■ بررسی و تحلیل نقوش تزیینی سنگ قبور شهرستان دره شهر اکبر شریفی نیا، طیبه شاکرمی، رؤیا ارجمندی
- ۱۰۴ ■ بررسی الگوهای ساختاری فرم/نقش ترنج در منسوجات دوره صفوی فائزه جان‌نثاری، بهاره تقوی‌نژاد
- ۱۱۹ ■ تطابق مضامین نقوش تزیینی در دیوارنگاره‌های حمام مهدی‌قلی‌خان مشهد و سه پارچه قلمکار دوره قاجار مریم مونس‌سرخه، سارا حسین‌زاده قشلاقی
- ۱۲۸ ■ توصیف و تحلیل پوشاک جنگاوران در نگاره‌های شاهنامه ۹۵۳ هـ ق پاریس نفیسه زمانی، فرزانه فرخ‌فر
- ۱۴۴ ■ بررسی هنر آینه‌کاری در رواق دارالسیاده حرم امام‌رضا (ع) میثم جلالی
- ۱۵۵ ■ واکاوی شکل‌گیری نقوش هندسی شکسته در کاشی‌کاری‌های مسجد جامع اصفهان فاطمه قنبری شیخ شبانی، مریم قاسمی سیپانی
- ۱۷۰ ■ سبک‌های تصویری غالب در نگاره‌های مرقع گلشن خشایار قاضی‌زاده، سحر شفائی
- ۱۹۸ ■ فهرست چکیده‌های انگلیسی

بررسی هنر آینه‌کاری در رواق دارالسیاده حرم امام‌رضا (ع)*

(صفحه ۱۵۴-۱۴۴)

میثم جلالی

دکتری باستان‌شناسی، پژوهشگر بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی

چکیده

آینه‌کاری یکی از هنرهای ایرانی و از تزیینات وابسته به معماری است که سابقه آن به دوره صفویه بازمی‌گردد و در دوران قاجار بسیار مورد توجه قرار می‌گیرد. در این میان شهر مشهد به واسطه وجود حرم امام‌رضا (ع) به یکی از مراکز رشد و شکوفایی هنر آینه‌کاری در ایران مبدل می‌گردد. در حرم امام‌رضا (ع) اماکن و رواق‌های متعددی با آینه تزیین شده‌اند. یکی از آن اماکن رواق دارالسیاده است که برای تزیین آن در کنار ازاره‌ها و کتیبه‌های سنگی از تزیینات آینه‌کاری بسیار زیبا و متنوعی استفاده شده است.

نگارنده در این نوشتار، با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای، اسناد، بررسی‌های میدانی و انجام مصاحبه با متولیان امر، به دنبال پاسخ به این پرسش‌ها است که قدمت آینه‌کاری در حرم امام‌رضا (ع) و به‌ویژه رواق دارالسیاده به چه دوره‌ای بازمی‌گردد؟ چه افرادی و با چه مناصبی در اجرای تزیینات آینه‌کاری رواق دارالسیاده نقش داشته‌اند؟ از چه سبک‌ها، شیوه‌ها و نقش‌مایه‌هایی برای اجرای تزیینات آینه‌کاری رواق دارالسیاده استفاده شده است؟ یافته‌ها حاکی از آن است که استفاده از آینه و رواج آینه‌کاری در حرم امام‌رضا (ع) به اواخر دوره صفوی و اوایل دوره قاجار برمی‌گردد و یکی از اولین اسناد مربوط به آینه‌کاری دارالسیاده به اواخر سده سیزده هجری قمری تعلق دارد. در کنار هنرمندان، مقامات حاکمیتی از رده‌های مختلف در اجرای آینه‌کاری‌های حرم امام‌رضا (ع) نقش داشته‌اند و از شیوه‌گچ‌بری روی آینه، جیوه‌تراشی، شیشه‌های رنگی، انواع کتیبه‌های قرآنی، حدیث، اسماء‌الله و اسامی ائمه (ع)، نقوش اسلیمی و ختایی، نقش شمعدان، گلدان، گل و برگ و نقش‌مایه‌های هندسی به‌ویژه انواع گره برای تزیینات آینه‌کاری رواق دارالسیاده استفاده شده است.

واژه‌های کلیدی: حرم امام‌رضا (ع)، آینه‌کاری، دارالسیاده، دوره قاجار، اسناد آستان قدس.

مقدمه

هنر آینه‌کاری از جمله هنرهای زیبا و اصیل ایرانی به شمار می‌رود که در معماری ایران از قدمتی چند صد ساله برخوردار است. هر چند برای نخستین بار از این هنر برای تزیین کاخ‌ها و اقامتگاه‌های سلطنتی استفاده شد، اما خیلی زود با معماری مذهبی مقابر ائمه (ع) پیوندی ناگسستنی یافت، به طوری که تزیینات نقاشی و گچ‌بری برخی از این اماکن تاریخی با آینه جایگزین گردید.

حرم امام‌رضا (ع) یکی از بزرگ‌ترین مجموعه‌های مذهبی جهان است که صحن‌ها، رواق‌ها، گنبدها و دالان‌های آن با تزیینات گوناگون پوشیده شده است. یکی از عمده‌ترین تزیینات این مجموعه، آینه‌کاری است که بر اساس اسناد و شواهد موجود، استفاده از آن از دوره قاجار تا به امروز ادامه دارد.

در این میان یکی از مهم‌ترین رواق‌های حرم امام‌رضا (ع)، رواق دارالسیاده است که قدمت آن احتمالاً به دوره تیموری بازمی‌گردد. بر اساس اظهارات برخی از معماران و استادکارانی که سالیان متمادی در مجموعه حرم مطهر مشغول به کار بوده‌اند، لایه‌های زیرین این رواق در گذشته بدون تزیین و ساده بوده است، اما از دوره قاجار دیوارها و پوشش سقف آن با قطعات آینه تزیین می‌گردد.

بنا بر آنچه در اسناد آمده، آینه‌کاری این رواق به دلیل گستردگی آن، طی چند مرحله انجام شده است. از سوی دیگر به دلیل ماهیت خاص آینه که نسبت به سایر مصالح، از استحکام کمتری برخوردار است، آینه‌کاری‌های این رواق بارها مرمت و بازسازی شده است.

از آن‌جا که تاکنون درباره آینه‌کاری‌های حرم امام‌رضا (ع) تحقیق مستقل و جامعی صورت نگرفته، نگارنده در این مقاله بر آن است تا به عنوان نخستین گام، ضمن اشاره به پیشینه آینه‌کاری در خراسان، مشهد و حرم امام‌رضا (ع)، به بررسی آینه‌کاری‌های رواق دارالسیاده بپردازد.

پیشینه تحقیق

درباره آینه‌کاری‌های حرم امام‌رضا (ع) پیشینه تحقیقاتی بسیار محدود و پراکنده‌ای وجود دارد. نخستین منابعی که برای شروع تحقیق می‌توان به آن‌ها مراجعه کرد، کتاب‌هایی است

که مورخان و محققانی چون اعتمادالسلطنه (۱۳۶۲)، علی مؤتمن (۱۳۴۸)، محمد احتشام کایانیان (۱۳۵۴) و عزیزالله عطاردی (۱۳۷۱) درباره تاریخ آستان قدس رضوی تألیف و منتشر کرده‌اند. در این قبیل منابع به صورت جسته گریخته و بسیار کلی به آینه‌کاری‌های بخش‌های مختلف حرم مطهر اشاره شده است. گذشته از این، تاکنون چند تحقیق مستقل نیز درباره آینه‌کاری‌های حرم امام‌رضا (ع) صورت گرفته است. یکی از آن‌ها پایان‌نامه‌ای است با عنوان «هنر آینه‌کاری و بررسی پیشینه آن در حرم مطهر امام‌رضا (ع)» که توسط میترا انوشیروانی دانشجوی مقطع کارشناسی رشته تحصیلی هنرهای تجسمی در سال ۱۳۸۱ تهیه و تدوین شده است. هر چند به نظر می‌رسد که قسمت عمده‌ای از اطلاعات این پایان‌نامه گردآوری است؛ اما برای شروع تحقیق می‌تواند به محققین بعدی اطلاعات مفیدی ارائه دهد. عنوان تحقیق دیگر، «آینه‌کاری حرم» است که شامل مقاله کوتاهی است که در سال ۱۳۹۳ ش در *دایرةالمعارف آستان قدس رضوی* چاپ شده و دربرگیرنده اطلاعات مختصری درباره تاریخچه و انواع آینه‌کاری به‌کاررفته در حرم امام‌رضا (ع) است (کفیلی، ۱۳۹۳). در نهایت در سال ۱۳۹۴ زهره قاسم‌زاده و مهسا مرتضوی مهریزی مقاله‌ای را با عنوان «بررسی نقوش و تکنیک‌های آینه‌کاری رواق روضه منوره» در مجموعه مقالات همایش نقش خراسان در شکوفایی هنر اسلامی چاپ و منتشر نمودند. مهم‌ترین ویژگی این مقاله آن است که این پژوهش نتیجه تحقیقات میدانی نگارندگان است.

پیشینه هنر آینه‌کاری در خراسان و مشهد

در دوره معاصر، مشهد و آستان قدس رضوی، شیراز و اصفهان از جمله مراکز آینه‌کاری در ایران محسوب می‌شوند (ملکی، ۱۳۹۵ الف)؛ اما در گذشته بنا به دلایلی آینه‌کاری بسیار کمتر از امروز در مشهد و سایر شهرهای خراسان رواج داشته است. از جمله این دلایل می‌توان به هزینه بالای آینه‌کاری، ضخامت زیاد آینه‌ها و فقدان ابزار مناسب جهت برش و نصب آینه اشاره نمود (دیشیدی، ۱۳۹۵؛ سادات، ۱۳۹۵ الف؛ کوزه‌گر، ۱۳۹۴). با این حال، در گذشته، به‌ویژه از دوره قاجار به بعد، در برخی از خانه‌ها، عمارت‌ها، آرامگاه‌ها و

دوران از مشهد آینه‌های دورتراش به کویت ارسال می‌شد. تا زمانی که کارخانه «ایران آینه» راه‌اندازی نشده بود، شیشه رنگی بیشتر از آلمان و بلژیک می‌آمد و بعد از آن شیشه رنگی هم در ایران تولید شد (ابراهیمی، ۱۳۹۷).

پیشینه آینه‌کاری در حرم امام‌رضا (ع)

قدیم‌ترین اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی متعلق به دوره صفوی است. در برخی از این اسناد، از «آینه» نام برده شده است. در تعدادی از آن‌ها که به سال ۱۱۱۷-۱۱۱۸ ق تعلق دارند، به آینه نمودن پنجره دارالسیاده اشاره شده است (مرکز اسناد آستان قدس، اسناد ۱/۳۴۸۸۸، ۱/۳۴۹۰۲ و ۱۵/۶۲۳۷۳). بر اساس مندرجات یکی از آن‌ها، به این منظور ۲ تومان و ۱۰۴۰ دینار عراقی و ۲ تومان و ۵۲۴۸ دینار خراسانی هزینه شده است که از این مقدار ۱ تومان و ۶۱۷۰ دینار برای تهیه مصالحی چون آینه، چوب سر طاق، میخ آهنی و گچ و ۴۸۷۰ دینار برای اجرت نقاشی دور آینه‌ها، نجار برای مرمت و ... هزینه شده است (همان، سند شماره ۱۵/۶۲۳۷۳). در سندی دیگر به تاریخ رمضان و شوال ۱۱۱۱، در میان صورت اشیای جمع‌آوری شده از داخل ضریح مبارک، به آینه کوچک شکسته‌ای اشاره شده است (همان، سند شماره ۶/۳۳۳۹۷). ظاهراً این اسناد گویای آشنایی و اولین تجارب استفاده از آینه در حرم امام‌رضا (ع) هستند.

این موضوع در اسناد افشاریه نیز به چشم می‌خورد. در یکی از این اسناد، به تعمیر آینه‌های دارالحفاظ در رجب ۱۱۴۶ با هزینه‌ای بالغ بر ۴ تومان و ۹۸۴۰ دینار اشاره شده است (همان، سند شماره ۱/۳۵۳۸۱). سند دیگر، قبض رسید تحویل وجوه نقدی به مبلغ یک تومان و پنج هزار دینار تبریزی است که آستان قدس از بابت قیمت ده جام آینه به جهت تعمیر دارالحفاظ و درب‌های گنبد مبارک در شوال ۱۱۶۹ پرداخت کرده است (همان، سند شماره ۳/۴۴۸۵۸).

از دوره قاجار آینه‌کاری در حرم امام‌رضا (ع) از جایگاه عمده‌ای برخوردار شد و بسیاری از تزیینات پیشین شامل نقاشی، گچ‌بری و احتمالاً کاشی‌کاری با آینه جایگزین گردید. در این دوره اغلب رواق‌های حرم مطهر مانند گنبدخانه، دارالحفاظ، دارالسیاده، دارالسعاده، توحیدخانه، مسجد بالاسر

دیگر بناهای ناحیه خراسان و هم‌چنین در تعدادی از خانه‌های شخصی شهر مشهد و به‌ویژه در حرم امام‌رضا (ع) با توجه به جایگاه و اهمیت شان از تزیینات آینه‌کاری استفاده شده است. عمارت اکبریه، عمارت رحیم‌آباد و آرامگاه حسام‌الدوله در بیرجند، باغ نو در طبس و آینه‌خانه مفخم در بجنورد همگی متعلق به دوره قاجار از جمله بناهای اقلیم خراسان هستند که در تزیینات آن‌ها آینه‌کاری نقش بسزایی دارد. در ارگ بهارستان بیرجند نیز با پیشینه‌ای قدیم‌تر نسبت به بناهای قبلی، نشانه‌هایی از آینه‌کاری مشاهده می‌شود (جلالی، ۱۳۹۸).

در شهر مشهد نیز هنوز بناهایی وجود دارد که از گزند حوادث به دور مانده و می‌توان در تزیینات آن‌ها پیشینه آینه‌کاری را جستجو کرد. از میان خانه‌های قدیمی مشهد می‌توان به خانه رشتی‌باف (غفوری) در کوچه عباسقلی‌خان، منزل آقای جواهری ماه روبه‌روی باغ ملی و خانه پهلوان‌زاده در خیابان امام‌رضا (ع) اشاره نمود که دارای تزیینات آینه‌کاری می‌باشند (ایوانی، ۱۳۹۷:۲۵۰؛ ملکی، ۱۳۹۵؛ الف؛ جلالی، ۱۳۹۸). خانه رشتی‌باف به اواخر قاجار و یا اوایل پهلوی اول تعلق دارد و در شیوه معماری از الگوی تهران تبعیت می‌کند. در اتاق شاه‌نشین این خانه و تعدادی از اتاق‌های دیگر، به صورت محدود بر روی دیوار و در اطراف قاب آینه‌ها از تزیینات آینه‌کاری شامل نقوش هندسی و گیاهی استفاده شده که در حال حاضر قسمت عمده‌ای از آن‌ها فرو ریخته و یا تخریب شده است (ایوانی، ۱۳۹۷:۲۵۰؛ جلالی، ۱۳۹۸). در خیابان امام‌رضا (ع) پشت حسینیه مرحوم آیت‌الله شاهرودی نیز خانه‌ای از دوره پهلوی برجای مانده که در سقف برخی از اتاق‌های آن از تزیینات آینه‌کاری استفاده شده است. از خانه جواهری ماه نیز اطلاعات چندانی در دسترس نیست.

با توجه به گسترش روابط تجاری و آسان‌تر شدن نقل و انتقالات در دوره پهلوی، استفاده از آینه‌کاری در تزیینات اماکن گوناگون مذهبی و غیرمذهبی رونق بیشتری یافت و افرادی هم بودند که به این حرفه اشتغال داشتند (دیشیدی، ۱۳۹۵؛ ملکی، ۱۳۹۵؛ الف). در این ایام مرکز شیشه‌بری‌های مشهد بست بالا خیابان تا چهارراه شهدا و خیابان تهران تا فلکه آب بود و از شهرهایی نظیر چابهار، بندرعباس، سمنان و شاهرود برای خرید شیشه به مشهد می‌آمدند. در همین

و کفش کن قاننی‌ها آینه‌کاری شد.

در دوره پهلوی و به‌ویژه در دوره جمهوری اسلامی آینه‌کاری در حرم امام‌رضا (ع) ادامه و توسعه یافت و رواق‌های متعددی با آینه و بعضاً همراه با نقاشی و گچ‌بری تزئین شد؛ هم‌چنین در سال‌های اخیر، طرح‌های شرشره و شمشیری، کُپ‌بری، استفاده از آینه‌های رنگی، جیوه‌تراشی و سند بلاست موجب تحولاتی در هنر آینه‌کاری دوره معاصر گردیده است.

سبک‌های رایج آینه‌کاری در حرم امام‌رضا (ع)

از جمله سبک‌های آینه‌کاری که در حرم امام‌رضا (ع) رواج دارد، شیوه گچ-آینه است. در این شیوه، ابتدا زمینه با آینه مهیا گشته و سپس طرح‌های برجسته گل و برگ با استفاده از گچ بر روی آن ایجاد می‌شود. در تزئین برخی از رواق‌ها مانند رواق دارالرحمه و دارالهدایه و هم‌چنین در غرفه‌های صحن‌های انقلاب و جمهوری از این شیوه استفاده شده است (تصویر ۱). تزئینات گچ و آینه رواق دارالولایه، اثر استادانی چون ابوالقاسم ملکی است (جلالیان، ۱۳۹۴ ب).

تصویر ۱: شیوه گچ و آینه، صحن جمهوری (نگارنده، ۱۳۹۵).

حرم مطهر رواج یافت (کوزه‌گر، ۱۳۹۴). هم‌چنین استفاده از کتیبه‌های قرآنی، حدیث و اسماء‌الله یکی از موضوعات اصلی آینه‌کاری در حرم امام‌رضا (ع) است (جلالیان، ۱۳۹۴ الف؛ کفیلی، ۷۳: ۱۳۹۳).

یکی از شیوه‌های تزئینی دیگر در آینه‌کاری، کُپ‌بری است. آینه‌هایی که به این منظور استفاده می‌شود، در واقع حباب‌هایی هستند که نخست داخل آن‌ها را جیوه نموده و برش می‌دهند و سپس دورتادور آن را به شکل گل و برگ گچ‌بری کار می‌کنند. از این گونه آینه‌ها در رواق‌های دارالحجه و امام‌خمینی استفاده شده‌است (سادات، ۱۳۹۵ الف؛ جلالیان، ۱۳۹۴ ب) (تصویر ۲).

تصویر ۲: شیوه کُپ‌بری، رواق دارالحجه (نگارنده، ۱۳۹۵).

طرح و شکل دیگری که در هفت، هشت سال اخیر رواج پیدا کرده، طرح شرشره است. در این سبک، از ترکیب چند آینه با طول و پهنای متفاوت، طرحی ایجاد می‌شود که اصطلاحاً به آن «شمشیری» می‌گویند. از جمله اماکن حرم امام‌رضا (ع) که این طرح در آن اجرا شده، رواق امام‌خمینی است (جلالیان، ۱۳۹۴ ب).

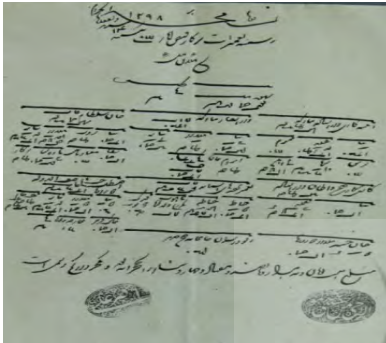
نقش‌مایه‌های آینه‌کاری در حرم امام‌رضا (ع)

نقوش هندسی از جمله نقش‌مایه‌های آینه‌کاری است و طرح‌های گره از عمده‌ترین این نقوش محسوب می‌گردد. در گذشته در حرم امام‌رضا (ع) استفاده از گره هشت و هشت و دوازده رواج زیادی داشته است (ملکی، ۱۳۹۵ ب). از طرح‌های رایج دیگر، الماس‌تراش و نگینی است. نقوش گیاهی هم‌چون گل یا ستاره چهار، شش، هشت، ده، دوازده تا ۲۴ پر نیز

شیوه دیگر، استفاده از آینه‌های رنگی نظیر سبز، لاجورد، طلایی و آبی نفتی است که در سال‌های اخیر در حرم امام‌رضا (ع) رواج یافته است (جلالیان، ۱۳۹۴ الف؛ سادات، ۱۳۹۵ الف). این قبیل آینه‌ها در ایران تولید نمی‌شود و از کشورهای نظیر اوکراین و چین وارد می‌شود. در قدیم نیز در صورت نیاز پشت شیشه را با رنگ‌هایی چون آبی، سبز و سیاه رنگ‌آمیزی نموده و یا از شیوه‌هایی نظیر سند بلاست، جیوه‌تراشی و نقاشی پشت آینه و شیشه استفاده می‌کردند (ملکی، ۱۳۹۵ الف؛ جلالیان، ۱۳۹۴ ب؛ جلالی، ۱۳۹۵).

سبک ترکیبی آینه، نقاشی و گچ‌بری نیز در دوره معاصر در

مربوط به آینه‌کاری دارالسیاده به اواخر سده سیزده هجری تعلق دارد. مطابق این سند به تاریخ ۱۴ ذی‌قعدة ۱۲۹۸، برای آینه‌کاری این رواق در آن زمان در مجموع ۷۹۸۳ دینار هزینه شده که شامل دستمزد بنا ۲۰۰۰ دینار، ۴ نفر عمله ۲۷۰۰ دینار، موم ۷ من، سریش ۳ من، شیر ۱۰ سیر ۳۳۳ دینار و میخ آهنی ۱۲۵۰ دینار است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱/۱۲۸۸۵) (تصویر ۴).

تصویر ۴: سندی مبنی بر آینه‌کاری رواق دارالسیاده در سال ۱۲۹۸ ق (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱/۱۲۸۸۵)

افضل‌الملک کرمانی نیز در *زاد‌المسافر* به مرمت و آینه‌کاری دارالسیاده در دوران کوتاه ایالت و تولیت میرزا حسین‌خان سپهسالار قزوینی مشیرالدوله در سال ۱۲۹۸ ق و درست پیش از فوتش اشاره دارد (افضل‌الملک کرمانی، ۱۳۸۹: ۳۲۴ و ۲۷۵). از دیگر افرادی که در آینه‌کاری دارالسیاده دخیل بوده‌اند، میرزا محمدرضا مؤتمن‌السلطنه وزیر مملکت خراسان و پسر میرزا ابراهیم مستوفی است. وی در صغه جنوبی مقبره سپهسالار دفن شده و پیش از فوتش صغه مزبور را در سال ۱۲۹۹ ق آینه‌کاری نموده است. شرح این آینه‌کاری توسط محمد کاظم صبوری به نظم در آمده و زمانی در بالای آزاره صغه یاد شده نصب بوده است و در حال حاضر از این کتیبه اطلاعی در دست نیست. مطلع و مقطع این قصیده چنین است (سدیدالسلطنه مینابی بندرعباسی، ۱۳۶۲: ۲۱۵):

آن‌جا که جای امن و مقام رضا بود

ما را بر آستان رضا التجا بود

کلک صبوری از پی تاریخ سال آن

بنوشت جای امن مقام رضا بود ۱۲۹۹

از جمله طرح‌های رایج در آینه‌کاری است (جلالیان، ۱۳۹۴ الف؛ دستمال‌چیان، بی‌تا). نقوش اسلیمی و ختایی از دیگر طرح‌های پرکاربرد در آینه‌کاری است که برای اجرای آن‌ها به زمان زیادی نیاز است، به همین خاطر کمتر مورد استقبال قرار می‌گیرند (جلالیان، ۱۳۹۴ الف). به هر حال از قدیم به طور سنتی شیرازی‌ها بیشتر نقوش گیاهی و گل و بلبل را ترجیح می‌دادند و اصفهانی‌ها و مشهدی‌ها گره و هندسی کار می‌کردند (سادات، ۱۳۹۵ الف).

رواق دارالسیاده

دارالسیاده تالاری بزرگ در جنوب‌غربی و غرب بقعه مطهر است که تا پیش از انقلاب اسلامی، بزرگ‌ترین رواق حرم امام‌رضا (ع) محسوب می‌شد. این رواق به بقعه مطهر، دارالحفاظ، دارالولایه، مسجد گوهرشاد و مدرسه پریزاد راه دارد. این رواق تاریخی احتمالاً مربوط به دوره تیموری است و شاید همزمان با مسجد گوهرشاد ساخته شده باشد. ظهور دارالسیاده‌ها در بناهای اسلامی، با گسترش تکاپوی سادات ارتباط دارد و در مشهد این دوره، حرم در نظارت سادات موسوی بود. اوج آینه‌کاری دوره قاجار در دارالسیاده به چشم می‌خورد. آینه‌کاری‌ها در نهایت زیبایی و تنوع صورت گرفته است. در این آینه‌کاری‌ها از آینه‌های ساده و شیشه‌های رنگی استفاده شده است (نعمتی و رزاقی، ۱۳۹۱: ۲۳) (تصویر ۳).

تصویر ۳: رواق دارالسیاده (مسعود نوذری، ۱۳۸۹).

پیشینه آینه‌کاری در رواق دارالسیاده

یکی از رواق‌هایی که در همه ادوار تعمیر و به‌سازی آن مورد توجه بوده، رواق دارالسیاده است. یکی از اولین اسناد

و تغییر و تحولات آن پرداخته‌اند، به این ابیات اشاره‌ای نشده است. این در حالی است که جنس سنگ، نوع خط و تزیینات پیرامون متن این دسته از ابیات با کتیبه اصلی همخوانی دارد (جلالی، ۱۳۹۵).

از سوی دیگر، به غیر از رقمی که در پایان قصیده به آن اشاره شده و مطابق مطلع‌الشمس تاریخ پایان آینه‌کاری دارالسیاده است، در بین ابیات بالای آزاره دارالسیاده در چند جای دیگر هم نام تعدادی از دست‌اندرکاران، هنرمندان و رقم‌هایی آمده که احتمالاً به بنیان و متصدیان این کتیبه‌ها و یا اقدامات عمرانی بعد از این تاریخ اشاره دارند. مضمون یکی از کتیبه‌ها که در بدنه شمال‌شرقی رواق نصب است، بدین شرح می‌باشد: «کتبه الراجی الی الله الملك الغنی الحقیر الفقیر اسدالله الحسینی ۱۳۱». در بین کتیبه‌های ضلع جنوب‌شرقی رواق، داخل ترنجی کوچک چنین نوشته شده است: «کتبه محمد حیدر الموسوی». مضمون کتیبه دیگر که داخل تعدادی ترنج گنجانده شده و در ضلع شمال غربی رواق نصب است، به این شرح است: «به اهتمام مقرب الحضرة الرضویه میرزا ابوالقاسم خان امین کل و جناب مشرف‌باشی آستانه منوره صورت اتمام پذیرفت»، «کتبه اقل‌السادات اسدالله الحسینی ملقب به میرزا آقا خوش‌نویس‌باشی آستان قدس غفرذنوبه و سترعیونه ۱۳۶» و «عمل کربلایی ابراهیم منبت‌کار». همان‌طور که اشاره گردید در دو کتیبه اخیر به دو رقم «۱۳۱» و «۱۳۶» اشاره شده، که احتمالاً منظور ۱۳۰۱ ق و ۱۳۰۶ ق است (همان).

اغلب ابیات قصیده صبوری در مدح و ثنای امام‌رضا (ع)، بارگاه ایشان، ناصرالدین‌شاه و محمدتقی میرزا رکن‌الدوله سروده شده است و ابیات پایانی به شرح آینه‌کاری رواق دارالسیاده اختصاص دارد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲:۳۸۶؛ فیض، ۱۳۲۴:۳۱۲؛ احتشام کاویانین، ۱۳۴۸:۱۱۴؛ مؤتمن، ۱۳۵۴:۱۲۶):

در اسناد نیز به این اقدامات اشاره شده است. مطابق اسناد موجود تعمیر و مرمت آینه‌کاری‌های رواق دارالسیاده طی ماه‌های شعبان تا ذی‌الحجه ۱۲۹۹ انجام پذیرفته است. در این تعمیرات، افرادی با عنوان بنا، بردست، آینه‌بر و شاگرد، آینه‌پاکن، بیل‌دار، نجار، معمارباشی و ... نقش داشته‌اند. نام دو تن از آن‌ها استاد محمدتقی و کربلایی عبدل بوده است. ذغال، گچ، آینه یک جامی و آینه دو جامی از جمله اقلامی است که در این اسناد به آن‌ها اشاره شده است (مرکز اسناد آستان قدس، اسناد ۱۲۸۹۳/۱۰، ۱۲۹۲۴/۵، ۱۲۹۲۳/۱۳ تا ۱۲۹۲۳/۲، ۱۲۹۲۵/۹ تا ۱۲۹۲۷/۱، ۱۲۹۲۷/۵).

اما بیشترین اقداماتی که در این ایام در راستای آینه‌کاری رواق دارالسیاده صورت گرفته، متعلق به سال ۱۳۰۰ ق است. اعتمادالسلطنه در مطلع‌الشمس گزارش می‌دهد که محمدتقی‌میرزا رکن‌الدوله که در همین ایام برای بار دوم به حکمرانی خراسان و سیستان منصوب شده بود، این رواق را به امر ناصرالدین‌شاه قاجار آینه‌کاری کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲:۳۸۶) و مطابق اسناد، به افرادی که در این کار دخیل بوده‌اند، به جهت اتمام آینه‌کاری دارالسیاده و دیگر تعمیرات، در روز غدیر، شال خلیل‌خانی اهدا شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۵۲۲۸/۲). شرح آینه‌کاری دارالسیاده در این سال، در قصیده‌ای از میرزا محمد کاظم صبوری، ملک‌الشعرا آستان قدس، بر سنگ مرمر حجاری و بر آزاره پیرامون رواق نصب شده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲:۳۸۶؛ فیض، ۱۳۲۴:۳۱۲؛ مؤتمن، ۱۳۴۸:۱۱۴؛ احتشام کاویانین، ۱۳۵۴:۱۲۶). متأسفانه در حال حاضر بر اثر تعمیرات متناوبی که در طول دوره‌های مختلف در رواق دارالسیاده انجام پذیرفته، غالب ابیات جابه‌جا شده، تعداد محدودی از آن‌ها مفقود گشته و بخش‌های جزئی از قصیده با آنچه که در مطلع‌الشمس به آن اشاره شده، هم‌خوانی ندارد. به‌علاوه تعدادی از ابیات ظاهراً متعلق به شاعری دیگر است که در بین قصیده صبوری کار گذاشته شده است. زمان این اتفاق، علت آن و سراینده این ابیات مشخص نیست و دست‌کم در مطلع‌الشمس و یا دیگر منابعی که به معماری حرم مطهر

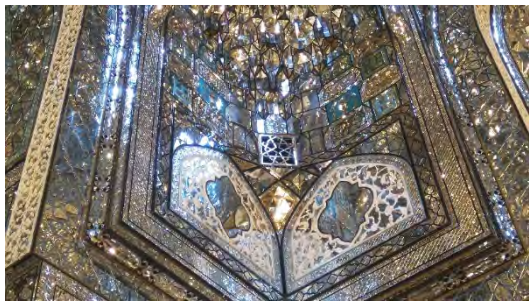
و اندرین دوران که در مشرق زمین با تولیت افتخار شرق رکن‌الدوله کز قدر و مقام اشرف و امجد تقی بن محمد پادشاه چون بود مرضی این باب همایون خدمتش ز اهتمام این شهنشه زاده کاندراستان این همایون کاخ گردون رتبه کز روی شرف همچو گردون از کواکب زینت و آیین گرفت شد مزین از کواکب گویی از نور آسمان عکس انسان اندرین آینه اسکندری شب چو بینی در زجاج روشنش عکس سراج نور جان ز آینه، نور آینه از این امام شهریار دین سلیمانست و اندر حضرتش بر در کاخ جلالش صد ملک چون جبریل و این حرم در پیشگاه آن سلیمان جهان می‌برد در وی گمان آب بلقیس نظر الغرض ز آینه چون آیین گرفت این کاخ قدس زین حرم ناگه سروش غیبش اندر گوش گفت

ز امر شه فرخ شقیق شه به ما فرمانرواست همچو رکن شرقی اندر کعبه کوی رضاست آن‌که از دامان تقوی آبروی اتقیاست هم ملک خشنود از او و هم امام از او رضاست ز انتظامش عاید موقوفه رو در ارتقاست در لقب دارالسیاده در نسب دارالصفاست ز آینه روشن که دل را صیقل و جان را جلاست کائن رواق و آینه مصداق زین السماست خضر را ماند که اندر چشمه آب بقاست گویی اندر ظلمت و اللیل نور والضحی است نور ماه از شمس و نور شمس از عرش علاست این ملک‌زاده معظم آصف بن برخیاست بنده فرمان چو هدهد قاصد شهر سباست هست چون صرح مُمَرّد کز قواریرش نماست کز لطافت همچو آبست آینه لابل هواست بهر تاریخش صبوری همتی از طبع خواست دیده حق‌بین‌گشای آینه ما حق‌نماست

مطابق تعدادی از اسناد، تعمیر آینه‌کاری رواق دارالسیاده در سال‌های بعد نیز ادامه یافت. در یکی از اسناد به آینه‌های تحویلی به کربلایی صادق در ۲۰ ربیع‌الاول (۱۳۰۱ اشاره شده است) (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱/۱۲۹۵۰). مطابق سند ۱۳۱۶۶/۱۷ مورخ ۶ ربیع‌الثانی ۱۳۱۴، در این ایام برای تعمیر آینه‌کاری رواق دارالسیاده به ۵ جعبه آینه پست و ۵ جعبه آینه اعلا نیاز بوده و قیمت هر جعبه آینه پست ۳ تومان و آینه اعلا ۴ تومان و اجرت آینه‌کاری به ازای هر جعبه یک تومان بوده است و از این جهت، به دستور تولیت مبلغ ۲۰ تومان وجه نقد بابت ۵ جعبه آینه به تحویل‌دار کل داده شده و پایین نامه به مهر ابوالقاسم الموسوی مهور گردیده است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۳۱۶۶/۱۷).

تزیین و آینه‌کاری قسمت‌های مختلف حرم امام‌رضا (ع) در دوره پهلوی نیز ادامه یافت. در برخی اسناد به تعمیرات جزئی آینه‌کاری دارالسیاده و دارالسعاده توسط میرزاعلی محمد آینه‌ساز در خرداد ۱۳۰۷ اشاره شده است (مرکز اسناد

آستان قدس، اسناد ۴۵۱۵۵/۲۷۵ و ۴۵۱۵۵/۲۹۵). از جمله افرادی که در این ایام در آینه‌کاری دارالسیاده نقش داشته‌اند، محمود بدر و محمد مهران هستند. استحکام‌بخشی رواق دارالسیاده و تجدید آینه‌کاری آن، از جمله اقدامات محمود بدر است که تا سال‌ها بعد ادامه یافت. در این ایام چون بر اثر مرور زمان در سقف دارالسیاده خرابی‌هایی ظاهر گردیده و آینه‌کاری‌های آن برخی کهنه و فاسد شده و پاره‌ای به کلی ریخته و از بین رفته بود، مرمت سقف و تجدید آینه‌کاری این رواق از سال ۱۳۳۰ ش به اهتمام محمود بدر آغاز گردید و به‌تدریج تا سال ۱۳۴۰ ش ادامه یافت و به کوشش محمد مهران نایب تولیت وقت، بخش عمده‌ای از آن خاتمه یافت و کتیبه‌هایی بر این رواق افزوده شد. قسمت جنوب سقف نیز که آینه‌کاری آن ناتمام بود، در سال‌های ۱۳۴۲-۱۳۴۴ ش به اتمام رسیده است (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۱۲۴؛ «تحقیقات تاریخی خراسان: گنبد مطهر»، ۱۳۴۳: ۶۹؛ مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۲۱۰۵۱/۳).

تصویر ۵: رواق دارالسیاده، تزیینات آینه‌کاری، کتیبه و گچ‌بری (نگارنده، ۱۳۹۵).

بدنه رواق دارالسیاده در قسمت پایین ازاره با سنگ و در بالای آن با آینه تزیین گردیده است. به گونه‌ای که سرتاسر بدنه رواق قاب‌بندی شده و داخل قاب‌ها با انواع طرح‌های گره، نظیر هشت و دوازده شمشه ته بریده و ده پا بزی تمام برجسته با حاشیه‌ای از گره هشت و هشت قناس الماس تراش کار شده است. شاه گره از دیگر انواع گره به کار رفته در رواق دارالسیاده است؛ به طوری که انتهای دهانه شمالی و جنوبی رواق در پایین ردیفی از قطار، شاه گره ده تند با حاشیه‌ای از قُپه و الماس تراش کار شده است. علاوه بر این، در وسط دهانه شمالی با کمک شیشه‌های رنگی طرح مشبک چوب کار شده است (جلالیان، ۱۳۹۵ ج؛ اشرف گنجوی، ۱۳۸۷؛ سادات، ۱۳۹۵ ب؛ حسینی، ۱۳۹۳: ۴۴۰) (تصویر ۶).

تصویر ۶: رواق دارالسیاده، دهانه شمالی، آینه رنگی با طرح مشبک چوب (نگارنده، ۱۳۹۵).

تزیینات آینه‌کاری دهانه‌های شمال شرقی و شمال غربی دارالسیاده شامل انواع نقوش اسلیمی، ختایی، گلدانی، گل و برگ، هندسی و به‌ویژه کتیبه است که در رنگ‌های متنوع طراحی و ترسیم و با ترکیبی از آب رنگ و جیوه‌تراشی اجرا شده است و جلوه خاصی به این رواق بخشیده‌اند (جلالیان، ۱۳۹۵ ج؛ جلالی، ۱۳۹۵).

در سال‌های اخیر نیز با توجه به ویژگی هنر آینه‌کاری و شرایط محیطی حرم امام‌رضا (ع) به لحاظ تراکم جمعیت، به‌سازی آینه‌کاری‌های رواق دارالسیاده همچنان ادامه داشته است (ملکی، ۱۳۹۵ ب).

بررسی و معرفی آینه‌کاری‌های رواق دارالسیاده

آینه‌کاری رواق دارالسیاده یکی از بهترین نمونه‌های موجود در حرم امام‌رضا (ع) محسوب می‌شود (اشرف گنجوی، ۱۳۸۷). از میان استادانی که در دهه‌های اخیر در این رواق به کار آینه‌کاری پرداخته‌اند، می‌توان به استاد سید عسگری و استاد ابوالقاسم ملکی اشاره نمود که آثار آن‌ها از بهترین نمونه‌های دوره معاصر ایران محسوب می‌شود. همچنین در این دوره طراحی اغلب نقوش اسلیمی توسط استاد رضوان و نقوش هندسی با تأیید حاج محمد صادق رأفتی انجام پذیرفته (ملکی، ۱۳۹۵ ب؛ سادات، ۱۳۹۵ ب) و یکی از افرادی که به نقاشی در پشت شیشه‌های به‌کار رفته در دارالسیاده پرداخته، غلامحسین عربلی است (رنگ‌آمیز، ۱۳۸۷).

سرتاسر رواق دارالسیاده پوشیده از تزیینات آینه‌کاری است که شامل سقف و بدنه می‌گردد و از جمله پرکارترین بخش‌های آینه‌کاری شده در این رواق، دهانه‌های شمال شرقی و شمال غربی است.

یکی از کانون‌های آینه‌کاری در رواق دارالسیاده پوشش سقف است. در این رواق که به سبک بناهای دوره تیموری با چهار دهانه وسیع ساخته شده‌است، سقف‌ها را کاسه‌بندی، پایین کاسه‌ها را رسمی و تمامی این قسمت‌ها را به همراه زیردورها، با آینه و در ترکیبی از انواع نقوش و طرح‌های هندسی نظیر پا باریک، گره ده تند برگ چنار، گره هشت، گره ده تند، گره ده کند، پا بزی، الماس تراش و آینه تخت پوشانده‌اند.

هم‌چنین داخل فیلیپوش‌ها مقرنس و پیرامون مقرنس‌بندی‌ها با شیشه رنگی تزیین شده است. در قابچه‌های پیرامون و پایین مقرنس‌ها نیز اسامی متبرک نظیر محمد و علی به خط معقلی نگارش یافته و در زیر آن‌ها بر روی آینه‌های تخت، تزیینات گچ‌بری کار شده است (جلالیان، ۱۳۹۵ ج) (تصویر ۵).

در میان آن به خط آینه نوشته شده: «السلطان ابوالحسن علی بن موسی‌الرضا» و در زیر آن کتیبه‌ای با این مضمون «ولایة علی ابن ابیطالب حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی کتبه رضوان ۱۳۷۶» به چشم می‌خورد. در زیر این کتیبه و دقیقاً بالای در ورودی، کتیبه‌ای دیگر حاوی بخشی از آیه ۲ و ۳ سوره طلاق با این مضمون وجود دارد: «وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا صدق الله العلی العظیم» و در انتهای آن نوشته شده: «کتبه محمدحسن رضوان ۱۳۷۷ قمری» و در پایین آن داخل ترنجی به اسامی «علی و فاطمه» و پایین تر از آن به آیه ۱۱ سوره ضحی با مضمون «وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ» اشاره شده است («تحقیقات تاریخی خراسان (گنبد مطهر)»، ۶۸:۱۳۴۳؛ مؤتمن، ۱۳۴۸:۱۲۴؛ جلالی، ۱۳۹۵).

دو طرف در ورودی دهانه شمال غربی، دو قاب به صورت قرینه کار شده است. در سمت راست ورودی، داخل ترنج کوچک تر به اسامی «الله و محمد» اشاره شده و پایین آن داخل ترنج بزرگ تر، بخشی از آیه ۱۳ سوره حجرات بدین شرح آمده است: «إِنَّا أكرمکم عند الله اتقیکم». هم‌چنین داخل ترنج کوچک تر قاب سمت چپ، اسامی «حسن و حسین» نقش گردیده و پایین تر از آن داخل ترنج بزرگ تر، به بخشی از آیه ۲۸ سوره رعد با مضمون «إِلا بِذِکْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» اشاره و پیرامون آن‌ها با نقوش اسلیمی پوشیده شده است (مؤتمن، ۱۳۴۸:۱۲۴؛ جلالی، ۱۳۹۵).

کتیبه بدنه شمالی دهانه شمال غربی شامل سوره قدر بدین شرح می‌باشد: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ / إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ / وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ / لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ / تَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ فِيهَا يَأْذِنُ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ / سَلَامٌ هِيَ حَتَّى مَطْلَعِ الْفَجْرِ» (مؤتمن، ۱۳۴۸:۱۲۴؛ جلالی، ۱۳۹۵).

کتیبه بدنه جنوبی دهانه شمال غربی شامل سوره نصر بدین شرح می‌باشد: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ / إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ / وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا / فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا» (جلالی، ۱۳۹۵).

از دیگر قسمت‌های رواق دارالسیاده که دارای جلوه خاصی است و با استفاده از شیشه رنگی تزیین شده، دو قاب با نقش

در دهانه شمال شرقی معروف به صفة حسام‌السلطنه، بالای سردر ترنجی است که پیرامون آن با گچ‌بری روی آینه تزیین شده و در میان آن به خط آینه نوشته شده: «السلطان ابوالحسن علی بن موسی‌الرضا» و در زیر آن کتیبه‌ای با مضمون «کلمه لا اله الا الله فمن دخل حصنی امن من عذابی کتبه رضوان ۱۳۷۶» نگارش شده است.

در بدنه جنوبی دهانه شمال شرقی در وسط شمسه در زمینه قرمز نگاشته شده: «قال الله تبارک و تعالی کتبه رضوان» و در پیرامون آن در زمینه‌ای لاجوردی و تزیینات گل و بوته نوشته شده است: «قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربی». در وسط شمسه بدنه شمالی دهانه شمال شرقی بار دیگر عبارت «قال الله تبارک و تعالی کتبه رضوان» تکرار شده و در پیرامون آن با همان رنگ زمینه و طرح پیشین نوشته شده است: «انما یرید الله لیذهب عنکم الجرس اهل البیت و یطهرکم تطهیرا» (اعتمادالسلطنه، ۳۸۴:۱۳۶۲؛ «تحقیقات تاریخی خراسان (گنبد مطهر)»، ۶۸:۱۳۴۳؛ مؤتمن، ۱۳۴۸:۱۲۴؛ جلالی، ۱۳۹۵).

بر روی بدنه دهانه شمال غربی رواق یا همان صفة نیرالدوله که در مقابل صفة حسام‌السلطنه واقع شده، داخل قاب‌ها و ترنج‌های متعدد کتیبه‌هایی با مضامین قرآنی و اسامی ائمه اطهار (ع) با همان نقش و نگارهای دهانه شمال شرقی به چشم می‌خورد (تصویر ۷).

تصویر ۷: رواق دارالسیاده، دهانه غربی، استفاده از شیشه‌های رنگی و جیوه‌تراشی شده (اداره کل روابط عمومی آستان قدس، ۱۳۸۸).

در این صفة نیز همانند صفة شمال شرقی، در بالای سردر ترنجی است که پیرامون آن با گچ‌بری روی آینه تزیین شده و

پهلوی اشاره نمود.

مطابق همین اسناد، از جمله مصالح و لوازمی که برای آینه‌کاری در حرم مورد استفاده قرار گرفته، آینه یک جامی، آینه دو جامی، موم، سریش و میخ آهنی می‌باشد.

فهرست منابع

- ابراهیمی، حسین‌علی. (۱۳۹۷). *مالک کارخانه شیشه و آینه*. مصاحبه‌کننده: میثم جلالی.
- احتشام کاویانیان، محمد. (۱۳۵۴). *شمس‌الشموس یا انیس‌النفوس*. بی‌جا.
- اشرف گنجوی، علی‌اصغر. (۱۳۸۷). *استاد آینه‌کاری و معرق‌کاری آستان قدس رضوی*. مصاحبه‌کننده غلامرضا آذری خاکستر. آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی. شماره نوار کاست: ۲۹۲۲. شماره پرونده: ۹۰. تاریخ مصاحبه ۷ آبان.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن‌خان. (۱۳۶۲). *مطلع الشمس (تاریخ ارض اقدس و مشهد مقدس)*. با مقدمه و فهرس و اهتمام تیمور برهان لیمودهی. تهران: انتشارات فرهنگسرا.
- افضل‌الملک کرمانی، غلامحسین‌خان. (۱۳۸۹). *ظفرنامه عضدی (زاد‌المسافر ۱۳۰۱ ق)*. مقدمه، تصحیح و تحقیق محمدرضا قصابیان. مشهد: انصار.
- انوشیروانی، میترا. (۱۳۸۱). «هنر آینه‌کاری و بررسی پیشینه آن در حرم مطهر امام‌رضا (ع)». وزارت آموزش و پرورش. پایان‌نامه کارشناسی. مشهد: مرکز آموزش عالی فرهنگیان ثامن‌الحجج (ع).
- ایوانی، هادی. (۱۳۹۷). *خانه‌های تاریخی مشهد*. مشهد: انتشارات آرسس.
- تحقیقات تاریخی خراسان (گنبد مطهر). (۱۳۴۳). مترجم: حاج سید غلامرضا سعیدی. *نامه آستان قدس (۱۸): ۶۵-۷۰*.
- جلالیان، مهدی. (۱۳۹۴ الف). *استاد آینه‌کاری*. مصاحبه‌کننده: میثم جلالی. جلسه اول. ۴ اسفند.
- _____ . (۱۳۹۴ ب). *استاد آینه‌کاری*. مصاحبه‌کننده: میثم جلالی. جلسه دوم. ۱۳ اسفند.
- _____ . (۱۳۹۵ ج). *استاد آینه‌کاری*. مصاحبه‌کننده: میثم جلالی. جلسه سوم. ۱۵ آذر.
- حسینی، سیدمحسن. (۱۳۹۳). «دارالسیاده، رواق». *دایره‌المعارف*

شمعدان در زیر طاق صغه جنوب‌غربی و قاب‌ها و مقرنس‌های رنگین صغه جنوب‌شرقی است (حسینی، ۱۳۹۳: ۴۴۰؛ جلالی، ۱۳۹۵) (تصویر ۸).

تصویر ۸: رواق دارالسیاده، صغه جنوب شرقی، آینه‌کاری با استفاده از شیشه‌های رنگی (نگارنده، ۱۳۹۵).

نتیجه‌گیری

هنر آینه‌کاری یکی از هنرهای اصیل ایرانی است که طی چند قرن با معماری مذهبی این مرز و بوم عجین گشته و زمینه‌ای شده برای نمایش نبوغ و خلاقیت هنرمند ایرانی. یکی از اماکنی که به‌ویژه از دوره قاجار کانون آینه‌کاری در ایران محسوب می‌شود، حرم امام‌رضا (ع) است. بخش‌های مختلف این مجموعه با انواع و اقسام آینه به شیوه‌های گوناگون تزیین گردیده است. از جمله این بخش‌ها، رواق دارالسیاده است که یکی از مهم‌ترین رواق‌های حرم مطهر به شمار می‌رود و در آن از انواع شیشه‌های رنگی و آینه‌های تخت، طرح‌ها و نقوش هندسی گوناگون به‌ویژه انواع گره، الماس تراش، قپه، طرح مشبک، پایه شمعدان، کتیبه، گچ و آینه، گلدانی، گل و برگ، نقوش اسلیمی و گیاهی استفاده شده است.

مطابق اسناد و منابع موجود، نخستین آینه‌کاری‌های رواق دارالسیاده به اواخر سده سیزدهم هجری قمری باز می‌گردد و اجرا و بازسازی آینه‌کاری‌های این رواق تا دوران معاصر ادامه داشته است و برای پیشبرد این قضیه، شخصیت‌های مختلفی نظیر شاهان، وزراء، حکمرانان، تولیت‌های آستان قدس، معماران و بتیان نقش داشته‌اند که از جمله می‌توان به ناصرالدین شاه قاجار، میرزا حسین‌خان سپهسالار قزوینی تولیت آستان قدس، میرزا محمدرضا مؤتمن‌السلطنه وزیر مملکت خراسان و کربلایی صادق از آینه‌کاران دوره قاجار و محمود بدر و محمد مهران از تولیت‌های آستان قدس در دوره

- کفیلی، حشمت. (۱۳۹۳). «آینه کاری حرم». *دایره المعارف آستان قدس رضوی*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی. ۷۲-۷۳.
- کوزه‌گر، عباس. (۱۳۹۴). *استاد آینه کاری*. مصاحبه‌کننده: میثم جلالی. ۲۶ دی.
- ملکی، قاسم. (۱۳۹۵ الف). *معمار و استاد آینه کاری آستان قدس رضوی*. مصاحبه‌کننده: میثم جلالی. جلسه اول. ۲۶ مرداد.
- _____ . (۱۳۹۵ ب). *معمار و استاد آینه کاری آستان قدس رضوی*. مصاحبه‌کننده: میثم جلالی. جلسه دوم. ۳ شهریور.
- مؤتمن، علی. (۱۳۴۸). *راهنما یا تاریخ و توصیف دربار ولایت‌مدار رضوی (ع)*. مشهد: آستان قدس.
- نعمتی، بهزاد؛ رزاقی، حسین. (۱۳۹۱). *هنر در حرم*. مشهد: مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی.
- *آستان قدس رضوی*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی: ۴۳۸-۴۴۱.
- دستمالچیان، محمد (تهیه‌کننده و کارگردان). (بی‌تا). *دستها و نقش‌ها: آینه کاری* (فیلم مستند به روایت استاد محمود جلالیان). مشهد: گروه مستند سیمای خراسان رضوی.
- دیشیدی، رضا. (۱۳۹۵). *مدیر عامل پیشین سازمان عمران و توسعه حریم حرم حضرت رضا (ع)*. مصاحبه‌کننده: میثم جلالی. ۲۱ مرداد.
- رنگ‌آمیز، محمد علی. (۱۳۸۷). *استاد معرق کاری و نقشه‌کشی آستان قدس رضوی*. مصاحبه‌کننده: غلامرضا آذری خاکستر. مشهد: آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی. شماره نوار کاست ۲۸۵۰. شماره پرونده ۶۶. تاریخ مصاحبه ۶ تیر.
- سادات، حسین. (۱۳۹۵ الف). *استاد آینه کاری آستان قدس رضوی*. مصاحبه‌کننده: میثم جلالی. جلسه اول. ۶ تیر.
- _____ . (۱۳۹۵ ب). *استاد آینه کاری آستان قدس رضوی*. مصاحبه‌کننده: میثم جلالی. جلسه دوم. ۸ مرداد.
- سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی. اسناد شماره ۱۲۸۹۳/۱۰، ۱۲۹۲۰/۵، ۱۲۸۸۵/۱، ۱۲۹۲۳/۲ تا ۱۲۹۲۳/۱۳، ۱۲۹۲۳/۱۳، ۱۲۹۲۴/۵، ۱۲۹۲۵/۱ تا ۱۲۹۲۵/۹، ۱۲۹۲۷/۱ تا ۱۲۹۲۷/۵، ۱۲۹۲۷/۵، ۱۲۹۵۰/۱، ۱۳۱۶۶/۱۷، ۱۵۲۲۸/۲، ۳۳۳۹۷/۶، ۳۴۸۸۸/۱، ۳۴۹۰۲/۱، ۳۵۳۸۱/۱، ۴۴۸۵۸/۳، ۴۵۱۵۵/۲۷۵، ۴۵۱۵۵/۲۹۵، ۱۲۱۰۵۱/۳، ۶۲۳۷۳/۱۵.
- سدیدالسلطنه مینابی بندرعباسی، محمد علی‌خان. (۱۳۶۲). *سفرنامه سدیدالسلطنه (التدقیق فی سیر الطریق)*. تصحیح و تحشیه احمد اقتداری. تهران: انتشارات بهنشر.
- عطاردی، عزیزالله. (۱۳۷۱). *تاریخ آستان قدس رضوی*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و انتشارات عطارد.
- فیض، عباس. (۱۳۲۴). *بدر فروزان*. قم: بنگاه چاپ.
- قاسم‌زاده، زهره؛ مرتضوی مهریزی، مهسا. (۱۳۹۴). «بررسی نقوش و تکنیک‌های آینه کاری رواق روضه منوره». به کوشش مؤسسه آموزش عالی فردوس مشهد و علیرضا شیخی. در مجموعه مقالات همایش نقش خراسان در شکوفایی هنر اسلامی. مشهد: انتشارات پرتونگار توس: ۳۵-۴۴.

The Investigation of Mirror Work of Imam Reza (A.S.) Holy Shrine's Dāral-Sīyādah Portico*

Meysam Jalali

PhD in Archeology, Researcher at the Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi

Abstract

The mirror work is an Iranian art and it is a subset of architectural decoration. The history of this art in Iran dates back to Safavid era, and afterward it turned to one of the most popular arts in Qajar period. As a result, Mashhad became one of the mirror work sites very soon due to the Shrine of Imam Reza (A.S.). In the Shrine of Imam Reza (A.S.), numerous places and porticos are decorated with beautiful and various mirrors. Dāral-Sīyādah is one of the porticoes that has been decorated by mirrors as well as frescos and tile work.

In this descriptive-analytical article, the author seeks to answer the questions that when was the mirror works of Shrine of Imam Reza (A.S.), and in particular, the Dāral-Sīyādah portico done? Who and with what roles has been involved in Dāral-Sīyādah mirror works? What styles and patterns have been used in Dāral-Sīyādah mirror works? The findings indicated that the use of mirror works in the Shrine of Imam Reza (A.S.) goes back to the late Safavid and early Qajar periods and one of the earliest documents related to the mirror works of Dāral-Sīyādah belongs to the late thirteenth century AH. Along with the artists, officials have been involved in performing the mirror works of Imam Reza's (A.S.) shrine and they have used plaster works, sandblasting (Jīvitarāshī), colored glass, Qur'anic inscriptions, traditions, God's and Imams' names, paintings, Candlestick, vase, flower and leaf designs, and geometric patterns, especially strap work, for decorating the Dāral-Sīyādah mirrors.

Key words: Shrine of Imam Reza (A.S.), Mirror Work, Dāral-Sīyādah, Qajar Period, Astan Quds' Documents

- **A Comparative Study of the Imagination of the Angels “Israfil, Gabriel and Michael” in the Books Wonders of Creatures and Strangers of Creatures by Qazvini (BNF, 463; Iran National Library 46-3343; Tehran Lithographic, 1283)** 197
 Zohre Aghajanzadeh, Alireza Taheri
- **Decorative Elements of Residential Architecture of Mahābād City during late Qajar and Pahlavi** 196
 Iesmaeil salimi, Jamila Solhjoo, Hassan Karimian
- **The Analytical Study of Plant Motifs Used in Iranian Glassware during 11th-12th Centuries (A.D)** 195
 Parisa Mohammadi, Seyed Reza Hoseini
- **Comparative - Analytical Comparison between the Pottery Motifs of the Safavid Wall paintings and the Pottery of the Same Period with a Focus on Chehel Sotun Palace in Isfahan** 194
 Mohammad Esmaeil Esmaeili Jelodar, Yousef Ghasemi Ghasemond
- **Investigating the Decorative Patterns and the Process of Architectural Arrays of Borkhār Plain Buildings in the Islamic period** 193
 Abbasali Ahmadi
- **Anthropological Analysis of Artistic Styles of Gravestones in Darreh Shahr** 192
 Akbar Sharifinia, Tayebeh Shakarami, Roya Arjomandi
- **Investigating the Structural Patterns of Medallion Form/ Motif in Safavid Textiles** 191
 Faezeh Jannesari, Bahareh Taghavi Nejad
- **Matching the Themes of Decorative Motifs in the Murals of Mahdieh Gholi Khan Bath in Mashhad and Three Qalamkar of Qajar Period** 190
 Maryam Moonesi sorkheh, Sara Hossein Zadeh Ghashlaghi
- **Reviews and Analysis of the Warriors’ Clothing in the Images of Shahnameh Ferdowsi 953H., Paris** 189
 Nafiseh Zamani, Farzaneh Farrokhfar
- **The Investigation of Mirror Work of Imam Reza (A.S.) Holy Shrine’s Dāral-Sīyādah Portico** 188
 Meysam Jalali
- **An Analysis of the Formation of Broken Geometrical Motifs in the Tiles of Isfahan Grand Mosque** 187
 Fatemeh Ghanbari Sheikhshabani, Maryam GhasemiSichani
- **Dominant Image Styles in Gulshan Collection** 186
 Khashayar Ghazi Zadeh, Sahar Shafaie

Negarineh Islamic Art

Biannual Scientific Journals of Islamic Art Studies

License: Faculty of art University of Birjand and Iran Carpet Scientific Association

-Volume 6, Number 18, Fall and Winter 2019-2020

Executive -in -Chrage: Dr. Ali Zarei

Editor -in -Chief: Dr. Zahra Rahbarniya

Deputy Editor: Dr. Mohmmad Ali Bidokhti

Executive Manager: Vahideh Hesami

Editorial Board:

-Dr. Mojtaba Ansari: Associate Professor of Tarbiyat Modares University

-Dr. Hossein Barani: Associate Professor of Birjand University

-Dr. Seyyed Jalalaldin Bassam: Associate Professor of Institute of Applied Scientific Higher Education of Jihad-e Agriculture

-Dr. Mohammad Behnamfar: Professor Of Birjand University

-Dr. Abolghasem Dadvar: Associate Professor of Alzahra University

-Dr. Zahra Rahbarniya: Associate Professor of Alzahra University

-Dr. akbar shayan seresht: Associate Professor of Birjand University

-Dr. Mahmood Tavoosi: Professor of Islamic Azad University

-Dr. Alireza Taheri: Professor of Sistan and Baluchestan University

-Dr. Ebrahim Mohammadi: Associate Professor of Birjand University

-Dr. Hekmat Allah Molla Salehi: Professor of tehran university

-Dr. Hassan Hashemi Zarj Abad: Associate professor of archeology at Mazandaran University

Persian Editor: Dr. Baharak Valiniya: PhD in Persian Language And literature

English Editor: Dr. Zahra Hesami: PhD in English Language Education

Technical Editor: Dr. Homa Maleki: Assistant Professor of Birjand University

Publication Language: Persian

Release format: printed - electronic

Cover Design & Technical Affair: Aliyeh Ghasemi

Designer of Journal Sign: Amir Hossein Hosseini

Publisher: CHahar Derakht Publication

Address: Faculty of Art, University of Birjand, Birjand, Iran

Tel Fax: 056-32227175 / 056-32227225

Email: Niamag@birjand.ac.ir

Online Submission System: <http://niamag.birjand.ac.ir>

Database profiles: